

TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI MUAMMOLARI

Исақов Зокиржон Солиевич

Қўқон давлат педагогика институти доценти

Одилжон Бозоровнинг

мақола бевосита устоз тавсияси билан ёзилган

Аннотация:

мақолада юкламаларнинг шаклий ва мазмуний томондан аффиксларга ўхшаш ҳамда фарқли хусусиятлар борасида сўз боради. Юкламалар қўшимчаларга мазмун жиҳатидан шакл ясовчи қўшимчаларнинг икки турга қўшничилик муносабатида бўлиши ёритилади.

Калит сўзлар: юклама, сўз, морфема, аффикс, суффикс, префикс, инфикс, шакл ясовчи қўшимча, луғавий шакл ясовчи қўшимча, синтактик шакл ясовчи қўшимча, омонимия, синонимия, паронимия.

Аннотация:

в статье говорится о сходных и различных признаках аффиксов по форме и содержанию. Множество наречий связано с двумя типами формообразующих наречий с точки зрения содержания.

Ключевые слова: частица, слово, морфема, аффикс, суффикс, префикс, инфикс, формообразовательный суффикс, лексический формообразующий суффикс, синтаксический формообразующий суффикс, омонимия, синонимия, паронимия.

Annotation:

The article talks about similar and different features of affixes in form and content. Many adverbs are associated with two types of formative adverbs in terms of content.

Keywords: particle, word, morpheme, affix, suffix, prefix, infix, formative suffix, lexical formative suffix, syntactic formative suffix, homonymy, synonymy, paronymy.

Юкламалар ва қўшимчаларнинг шаклий ҳамда вазифавий муносабатига жуда кўплаб тилшунослар эътибор билан қарашган. Бундай қарашларнинг юзага келишига сабаб шаклан уларнинг баъзан бир-бирига яқин келишидир¹. В.В.Виноградов юкламаларни сўзликдан қўшимчаликка силжиб бораётган бирликлар деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, муайян сўзга боғланиб қолиши уларни қўшимчаларга яқинлаштиради. Олим бундай ҳолатдаги юкламаларни «прилеп» («ёпишма», «ўсимта») деб атаб, рус тилида агглютинация элементлари деб баҳолайди². Бу борада И.И.Мещаниновнинг фикрлари янада қизиқарлидир. У юклама ва қўшимчалар муносабатини алоҳида кўриб чиқмайди. Аммо қуйидаги фикридан маълум бўладики, уларни жуда яқин баҳолайди: “...юкламалар сўзнинг синтактик шаклланишида ҳам, янги луғавий бирликлар ҳосил қилинишида ҳам кенг қўлланилади. Кейингилар сирасига, масалан, *не* инкор юкламалилик сўз ҳосилалар (слово образования) кириши мумкин: друг сўздан недруг, хороший сўздан нехороший, хорошо сўздан нехорошо ва бошқ.”³.

Ш.Шаҳобиддинованинг эслатишича, “Юкламаларнинг морфологик қўшимча эмаслиги, шундан келиб морфологик категорияларга бирлаша олмаслиги ҳам аниқ. Морфологик категория аъзолари ўзаро изчил зиддиятлар тизими ҳосил қилади, бир умумий грамматик маънони парчалайди”⁴.

Юкламалар ва қўшимчалар муносабати ҳақида фикр юритишдан аввал таққосланувчи бирлик (ҳодиса)ларнинг ўзига хос, муҳим белгилари аниқланмоғи лозим. Ушбу асосий ёки муҳим белгилар асосидагина таққослаш амалга оширилиши лозим.

Маълумки, аффикслар уч турга, яъни суффикс (кишилар), префикс (баодоб), инфикс (араб тилида: китоб – кутуб) каби кўринишларга эга. Бу таснифда муҳим белги аффиксларнинг жойлашган ўрни – позициясидир.

Бажарган вазифаси ёки функциясига кўра аффиксларнинг сўз ясовчи ва шакл ясовчи турлари маълум. Аффикслар тузилиш – структурасига кўра содда (ишчи) ва мураккаб ёки қўшма (мўлчилик); келиб чиқишига кўра ўз ва ўзлашма; фонетик структураси, каммаҳсул ва сермаҳсул каби турларга ҳам ажратилади.

¹ Нурмонов А. ва бошқ. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – Б. 49.

² Виноградов В. В. Русский язык. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 554.

³ Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – С. 373.

⁴ Шаҳобиддинова Ш. Айрим қўшимчаларнинг мавқеи хусусида // ЎТА. – 2000. – №5. – Б. 27-28.

Аффиксининг энг муҳим белгиси унинг сўз шакли ясовчи (морфологик аффикс) ва янги сўз ҳосил қилишидир (сўз ясовчи аффикс). Бундан шу хулоса келиб чиқадики, аффикслар морфемик ва сўз ясаши сатҳининг бирликларидир. Демак, аффикслар ана шу сатҳларда сўзга қўшимча маъно бериш вазифасини бажаради. Аффиксларни юкламаларга қиёслашда ана шу белгилар диққат марказида туриши даркор.

Юкламаларни аффиксларга таққослаш учун, аввало, уларнинг таркиби, турлари, вазифалари, қайси сатҳга оидлиги масалаларини ойдинлаштириб олиш керак. Акс ҳолда таққослаш, муносабат ўрнатиш мавҳум – илмий қийматга эга бўлмаган баҳолаш бўлиб чиқади.

Сўнги пайтларда юкламаларга сўроқ, кучайтирув-таъкид, аниқлов, айирув, гумон каби турлардан ташқари энг, жуда, ғоят, ғоятда; эди, экан, эмиш, эмас; ўлгур, кургур, тушмагур; -дай, -дек; кўмакчи феъллар; модал сўзларнинг ҳақиқий модалликка эга бўлмаган турлари киритилмоқда. Кўриниб турибдики, юкламалар ва аффикслар муносабатини умумий, мавҳум тарзда эмас, ҳар бир юкламанинг маъно тури бўйича олиб бормоқ лозим.

Кўп тилшуносларнинг фикрича, юклама ва аффиксларнинг ўхшашлиги уларнинг шаклий ва маъно жиҳатларидадир. Соф аффикслик маъноси жиҳатидан аффикссимон юклама ва морфологик аффикс ўхшашлиги формал жиҳатдадир. Ҳар иккала тур ҳам мустақил сўз ёки гап бўлагига ёрдамчи восита сифатида бирикади. Бу жиҳатдан уларнинг фарқи кескин эмас. Асосий фарқ уларнинг вазифаларидадир: морфологик аффикс гапнинг қурилиш материаллари бўлган сўз шакллари ҳосил қилади, морфологик категория доирасида бўлади. Айрим юклама-аффикслар эса морфологик аффикслар ёрдамида ҳосил қилинган гап моделини (номинатив мазмунга) қўшимча коммуникатив (нутқий) маънолар бериш учун хизмат қилади. Бошқача айтганда, морфологик аффикслар гап ичи қурилиши учун, айрим аффикс юкламалар гап қурилмасини контекстга боғлаш, унга контекстуал – қўшимча маънолар бериш учун хизмат қилади. Масалан, Мен уйга бордим гапида -га, -ди, -м – морфологик аффикслар Мен+ уй+га+ бор+ди+м семантик структура моделини ҳосил қилади (гапнинг конструктив босқичи). Таъкидлов юклама-аффикслари ана шу моделга турли контекстларда турлича нутқий қўшимча маънолар беради. Менки уйга бордим... Мен-ку уйга бордим... Мен уйга бордим-ку. Мен уйгагина бордим каби.

Демак, морфологик аффикслар гап конструктив қурилишининг, таъкид юклама-аффикслари эса гап комуникатив босқичининг қўшимча маъноларини

ифодалайди. Кўриниб турибдики, морфологик аффикслар билан аффикслар вазифалари орасидаги фарқ “ер билан осмонча”дир.

Анъанавий тилшуносликда тил ва нутқ фарқланмаганлиги, гап қолипи аниқламаганлиги учун таъкидлов юкламасининг вазифаси – қўшимча маъноси морфологик аффикснинг қўшимча маъносидан кескин фарқланмаган. Бошқача айтганда, юкламанинг маъносини аниқлашда морфологик шакл маъносини аниқлашга ўхшаш йўл тутилган: “сўз маъносини таъкидлайди”, “сўз маъносини кучайтиради” каби. Ҳолбуки, сўз маъносини таъкидлаш шу гапни контекстга боғлаш, гапнинг муайян бўлаги (сўз эмас) орқали жумлага қўшимча маъно ва мазмун бериш бўлган. Тил ва нутқ дихотомияси гап қолипи, матн каби таянч тушунчалар ва матнни (нутқни) ўрганиш методлари асосидагина кучайтирув-таъкид юкламаларининг функционал табиатини очиши мумкин. Шундагина морфологик аффикс билан аффикс-юкламаларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлаб олиш мумкин.

Энди -ми сўроқ юкламасининг морфологик аффиксга муносабатини кўриб ўтайлик. Бу юклама шаклан аффиксга ўхшаса ҳам, аслан аффикслардан вазифаси бўйича кескин фарқланади. Бу юклама гапнинг ифода мақсадига кўра сўроқ турини ҳосил қилиш вазифасини бажаради: дарак гапдан сўроқ гап ҳосил қилади. Амаким келган → Амаким келганми? Юклама -мининг ушбу маъноси (функцияси) нутқ, коммуникатив синтаксис билан боғлиқ. Анъанавий морфология гап ичидаги сўз шакллари, морфологик аффикслар билан шуғулланганлиги учун -ми юкламасига “қўшимча маъно берувчи” ёрдамчи сифатида ёндашган. Ҳолбуки, -мининг сўзга (масалан, дарак гапга) бераётган маъно табиати бутунлай бошқача табиатга эга: у гапнинг янги мазмун турини ҳосил қилади. Бу жараёнда -ми юкламаси қўшимчаларнинг синтактик шакл ясовчи турига яқинлашмоқда, негаки гапнинг ифода мақсадига кўра бир туридан иккинчи тури – дарак гапдан сўроқ гап шакли ҳосил бўлмоқда.

Юқоридаги мисоллардан юкламаларнинг аксари турларини шакл ясовчи аффиксларнинг луғавий шакл ясовчи турига мансублигини таъкид этган бўлсак, -ми юкламасига синтактик шакл ясовчи мақомини бермоқдамиз. -ми билан биргаликда сўроқ гап ясовчи -чи, -а, -яларнинг табиати борасида янада ажойиб кўриниш ҳосил этилган: улар синтактик шакл ясовчи бўлиш баробарида луғавий шакл яшаш хусусияти асосий вазифага хосланган бўлади. Умуман, сўз-юкламалар, аффикс-юкламаларнинг сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффиксларга муносабати тил ва нутқ опозицияси, матн, коммуникатив синтаксис, гап қолипи, контекст гапнинг формал-конструктив ва коммуникатив аспекти каби асосга олингандагина атрофлича ва тўлиқ очирилиши мумкин.

